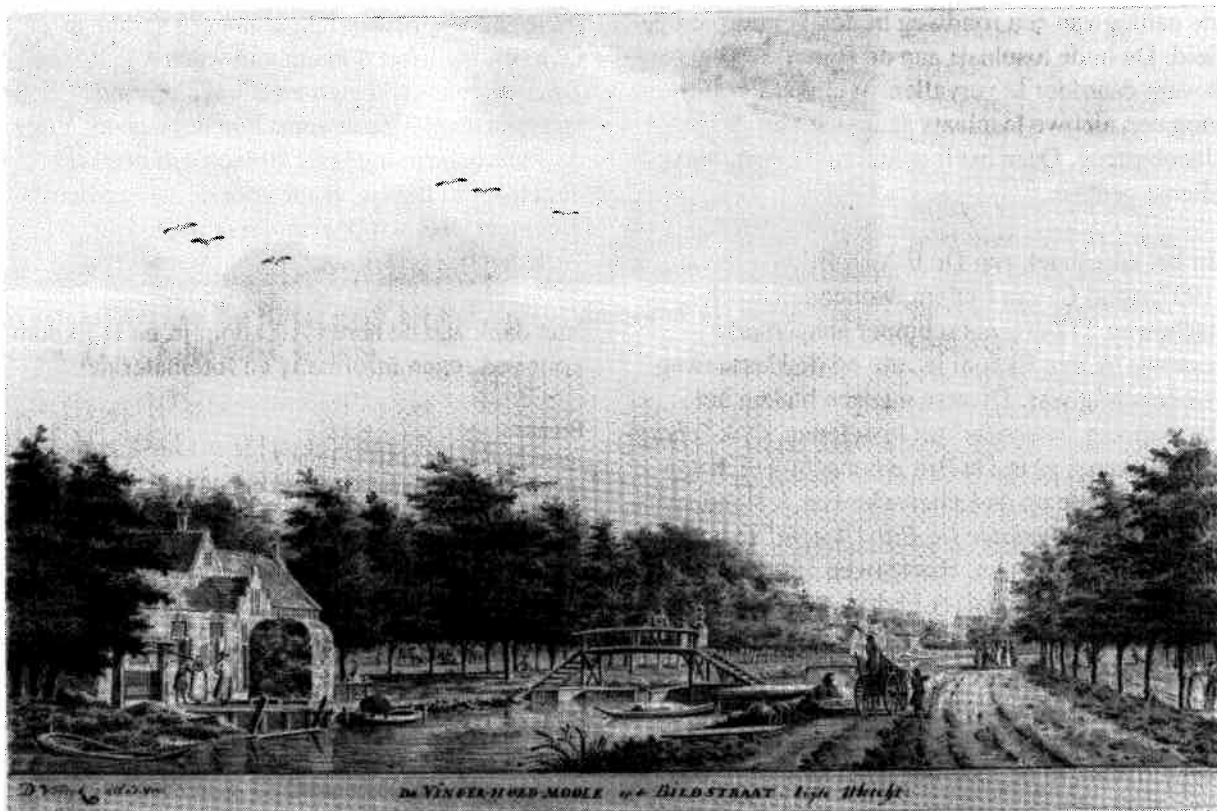

Bedrijven in De Bilt II

De vingerhoedsmolen

Frans Nas

"De Vingerhoedmakerij, zoo nuttig als leerzaam, dat men zijn vingers niet tot onrecht moet gebruiken, daar mag De Bilt met rede op roemen."¹

Tekening van D.T. Verrijck, ca. 1770; origineel Gem. Archiefdienst Utrecht.

Bovenstaande regels vormen de inleiding van het hoofdstuk over De Vingerhoedsmolen, dat P.H.Damsté opnam in zijn bundel *Uit het verleden van De Bilt*. Damsté schrijft dat hij 'dankbaar gebruik zal maken' van G.van Klaveren Pz. over *Bescheiden betreffende een verdwenen Nederlandsche nijverheid: de vingerhoed-industrie*. Behalve Van Klaveren en Damsté besteedde ook J.W.H.Meijer enige aandacht aan de Vingerhoedsmolen in een vroegere publicatie in *De Biltse Grift* over Biltse Molens.

Omdat bovengenoemde historici grondig onderzoek verrichtten naar de geschiedenis van de vingerhoedmakerijen in Nederland, en in De Bilt in het bijzonder, zal ik op mijn beurt weer dankbaar gebruik maken van hun werk.²

Zonder Biltse Grift geen vingerhoedfabriek.

Bij de aanleg van de Biltse Grift rond 1640 moest, ter hoogte van De Bilt, een hoogteverschil van $\pm 1\frac{1}{2}$ meter opgevangen worden. Omdat de Grift niet alleen gegraven werd om overtollig water af te voeren maar ook om vrachtvervoer

tussen Zeist en Utrecht te regelen, kon niet volstaan worden met een eenvoudige stuw. Daarom werd bij De Bilt een schutsluis gebouwd. De Utrechtse vingerhoedmaker Jan Claesz. Schot maakte gebruik van het verval in de Grift. Hij liet aan de bovenloop, bij de sluis, een aftakking graven die eindigde bij een waterrad. Dat waterrad had hij nodig voor het aandrijven van slijpschijven, belangrijke hulpmiddelen bij de productie van vingerhoeden. Behalve als energiebron voor het in beweging zetten van het waterrad kon het water ook worden aangewend als koelvloeistof bij het slijpen van de vingerhoeden. Omstreeks 1645 verhuisde Schot zijn Utrechtse bedrijf naar deze plaats. En zo ontstond de Biltse Vingerhoedsmolen.

De vingerhoedindustrie.

Van Klaveren schrijft in 1917 dat de vingerhoed-industrie in de zeventiende en achttiende eeuw, voornamelijk in de gewesten Holland en Utrecht, een bloeiende bedrijfstak moet zijn geweest,

maar dat men 'thans hier te lande geen enkele vertegenwoordiger meer vindt'. Over het ontstaan van de vingerhoedindustrie bestaat weinig duidelijkheid. Er zijn enkele aanwijzingen die verwijzen naar de zestiende eeuw. Zo bevat een publicatie uit 1568 een houtgravure van de ambachtsman *Der Fingerhüter*, van de in Zwitserland geboren Jost Amman³ en in Amsterdam werden vingerhoeden uit de tweede helft van de zestiende eeuw aangetroffen.

In Utrecht wordt voor het eerst melding gemaakt van een vingerhoedbedrijf in het jaar 1628. 'Marichgen Petersdochter, vingerhoedsmaeckster' richt zich tot Burgemeester en Vroedschap van Utrecht 'versouckende besijden hare behuyslinge aen 't Swarte water te mogen stellen een schep-radt, omme door 't verval van 't water vingerhoeden te maken.' Naast Marichgen Petersdochter zijn er nog drie andere vingerhoedmakers in Utrecht, wel familie van elkaar, maar zelfstandig werkzaam: Jan Claesz. Schot, Samuel Schot en Jacob Schot.

Eerstgenoemde is de grondlegger van het Biltse bedrijf, dat was gelegen op de plaats aan de Utrechtseweg waar nu het huis Sluishoef staat. Een hoge brug verbond destijds de vingerhoeds-molen met de Steenstraet, de huidige Utrechtseweg.

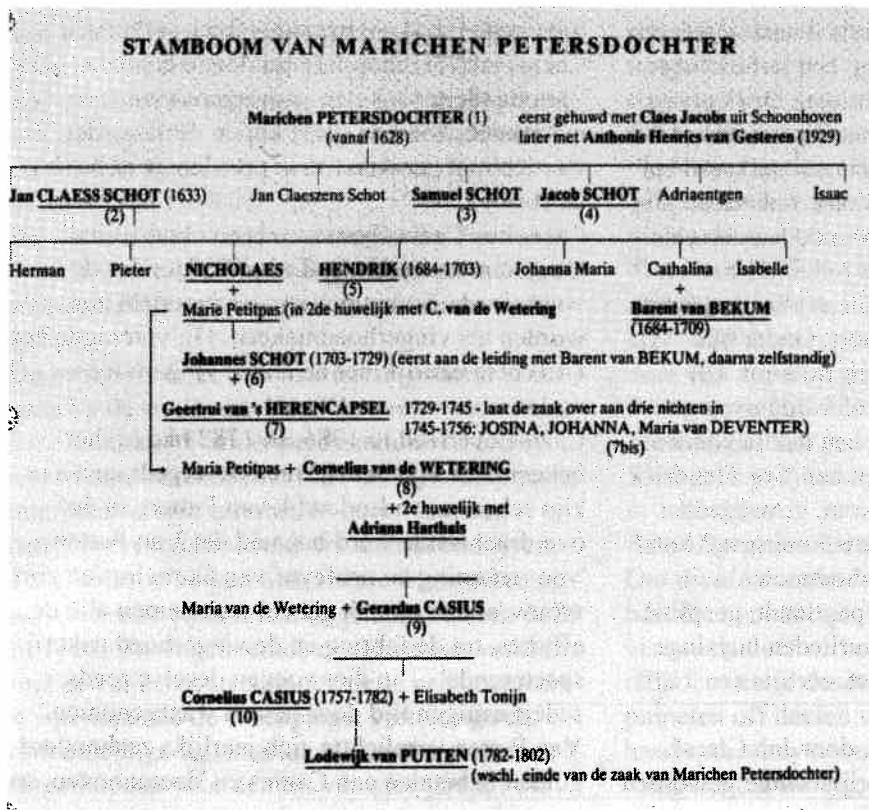
Hoe ontstaat een vingerhoed?

Damsté schrijft dat 'wij slechts weten dat de vingerhoeden van koper of staal werden vervaardigd, dat de bewerking met fijn zand geschiedde en dat een watermolen of rosmolen als beweegkracht werd gebruikt.'

Von Uffenbach heeft ons een eigentijdse beschrijving nagelaten in zijn boek *Merkwürdige Reisen*.⁴ In 1711 bezocht hij een Utrechtse vingerhoedmakerij en schreef daarover: *'Nachmittags giengen wir, einige curiöse Manufacturen zu sehen, als erstlich da man Fingerhüte machte, vor der Amsterdamer-Pforten bey einem Cornelius van Wetering. Sie ist verwunderlich anzusehen. Es musz jeder Fingerhut durch neun Hände gehen, bis er fertig wird, daher musz man sich wundern, dasz sie so wohlfeil sind. Allein die Menge thut es. Wir sahen erstlich unten, wie einige kleine Jungen mit einer Forme von einer grauen Erde kleine Hütgen, so grosz die Fingerhütte werden sollen, machen; diese setzt zweytense in Kerl in eine Rahme oder Forme zusammen, und giesset jedesmal deren zwölf auf einmal ab. Drittens drehet ein Kerl an einem Rad, so von einem Pferd getrieben wird, den untersten Boden von aussen glatt ab; alsdann schlägt viertens ein anderer die Löcher auf den Boten mit einem Stempel (wie Medallien) auf einmal, alsdann wird fünftens von einem andern der äusserste Rand glatt gedreht; der sechste macht den Fingerhut äusserlich rings herum sauber; der*

siebende hält den Fingerhut an ein Rädgen, so wie ein Stempel geschnitten ist, da dann in einem Augenblick alle die Löcher, so die Fingerhüte haben, darauf stehen. Der achte drehet sie inwendig glatt aus, und der neunte poliert sie, und drehet rings herum unten und oben einen glatten Ring oder Zierrath daran..'

Ruim 50 jaar later kreeg de toenmalige eigenaar van de Biltse vingerhoedfabriek, Cazius, bezoek van een gezelschap uit Zweden. Ook van dit bezoek is een verslag bewaard

Deze stamboom is overgenomen uit *De vingerhoed en het kunstambacht*

gebleven. De Zweed Bengt Ferner in 1759: *'Nadat wij dit gezien hadden. trokken wij naar buiten, naar een vingerhoedenfabriek, een uur buiten de stad, die in 1644 was opgericht. De eigenaar was zeer bereid om ons alles te laten zien, wat lang niet altijd gebeurt, en hij zeide, dat elke knecht door elkaar gerekend 3000 vingerhoeden op een dag kon vervaardigen. Deze fabriek werd gewoonlijk gedreven door een waterrad, maar bij gebrek aan water door paardenkracht, zooals nu geschiedde. Ik zag geen bijzonder onderscheid tusschen deze fabriek en die, welke in Norrköping is opgericht. Het gieten gelukte hier beter dan te Norrköping, waarvan naar alle waarschijnlijkheid het zand de oorzaak was, dat heel fijn aanvoelde. Hier werden ook naairingen gemaakt, zowel van staal als van koper; zij werden met borax gesoldeerd, daar zij niet gegoten konden worden.'*⁵

De door Ferner genoemde rosmolen werd ongetwijfeld bijgebouwd om niet geheel afhankelijk te zijn van de sterk wisselende waterhoogten in de Biltse Grift. Wanneer die rosmolen geplaatst werd is niet bekend.

De Biltse vingerhoedmakers.

Jan Claesz. Schot was een zoon van Marichen Petersdochter.⁶

Hij vestigde zich zeer waarschijnlijk omstreeks 1645 vanuit Utrecht in De Bilt. Evenals zijn broers was hij geboren in Schoonhoven, 'de stad der zilversmeden'.

Toen zijn vrouw in 1676 overleed hertrouwde hij met Christina van Drillenburg, een familielid van Utrechts burgemeester Vincent van Drillenburg. Van Klaveren merkt op dat Jan Claesz. Schot dus wel in voornamelijk Utrechtse kringen verkeer zal hebben. Hij overleed, 80 jaar oud, nalatende 'sijn vrouw met mondige kinderen in de Ridderschapstraat.'

Zijn zoon Hendrik Schot en diens zwager Barent van Bekum zetten de zaak voort. Onder hun leiding breidde het bedrijf zich flink uit. Uit notariële akten blijkt dat in 1658 'de huysinge ende moolen' zich nog onder een dak bevonden. Een akte uit 1697 laat zien dat aan 'Srs. Hendrick Schot ende Barent van Beeckom, geswagers' werden overgedragen 'seeckere 5 mergen 2 hond lants, gelegen agter de vingerhoetmolen' ... 'nevens nogt de vier hond erfpagtlandt, gesplitst van 't voorseyde lant, daer haerlieden huysinge ende vorder getimmer op staet, eertijts aen 't erff de Hoefft gebruyckt'.

Het oorspronkelijke gebouw, door Jan Claesz. neergezet, was helemaal bedrijfsruimte geworden

en op naastgelegen grond werd een fraai woonhuis gebouwd.

Tussen 1703 en 1708 moet Johannes Schot, een zoon van Hendriks broer Nicolaas, de zaak hebben overgenomen van Hendrik Schot. Samen met oom Barent van Bekum bestuurdde hij de zaak van zijn grootvader in De Bilt. In 1709 trok Barent van Bekum zich terug. Johannes Schot leidde het bedrijf tot aan zijn dood in 1729. Zijn weduwe, Geertruyd van 's Heerencarspel, zette de zaak voort. Zij benoemde haar drie nichten, Josina, Johanna en Maria van Deventer, dochters van haar zuster, tot erfgenamen.

In 1745, na het overlijden van Geertruid werden zij eigenaressen van de zaak. Na elf jaar beheer over het bedrijf verkochten zij in 1756 het bedrijf aan Cornelis Cazius, ook weer een familielid. In de verkoopakte wordt het bedrijf beschreven als 'zeker getimmerten, waerinne de vingerhoedmakerije werd geëxerceert, met de molens en verdere huysinge en tuynen, bergschuur en verder getimmerde, mitsgaders vijff annexe woningen voor de knechts, item twaalf mergen land, alles staande ende gelegen onder den geregte van De Bilt.' Verder worden nog genoemd 'de bepotinge en de beplanting, daarop staande' en de uyt- en overweg na de Steenstraete over de brug, dewelke voor of tusschen dit land en dat van Juffrouwe van Someren over de Bildse vaart is leggende'. Alles voor het bedrag van achtduizend gulden. Bij deze koop waren 'de materialen tot den voors. vingerhoedmakerij' niet inbegrepen. Enkele maanden later verbond Cazius zich achthonderd gulden te betalen 'spruytende ter zake en vanwegens eenige materialen, zoo van ijzer, koper, etc.'; verder worden nog genoemd 'drie paarden en al het hoy en strooy.'

Cornelius Cazius bezat reeds een bedrijf in Utrecht maar verkocht dit in 1757, onder de voorwaarde dat het nooit meer ingericht zou worden als vingerhoedmakerij. Hij verenigde het Utrechtse bedrijf met de Biltse vingerhoeds-molen.

Cazius overleed in 1786. In 1782 had hij het beheer over zijn bedrijf reeds overgedragen aan zijn schoonzoon Lodewijk van Putten. In de overdrachtsakte werd bepaald dat Van Putten 'voor rekening en profeyte' van Cornelius en zijn vrouw 'alleen en in 't geheel waarnemen alle de affaires, tot de fabricq en de vingerhoedmakerij specterende' ... 'in dier voegen deselve reeds sedert eenigen tijd door hem is waargenomen.' Van Putten verplichtte zich jaarlijks zeshonderd gulden te betalen aan Cazius en 'daerenboven, so

voor sig als zijn aanstaande echtgenoot, hebben en genieten de vrije inwoning of het gebruik van het (nevens het oude) nieuw gebouwde huis'. Van Klaveren constateert dat de vingerhoedmakerij tegen het einde der achttiende eeuw nog genoeg opleverde om twee huishoudens in stand te houden, maar dat deze industrie toch allang over haar hoogtepunt heen was. Van Putten, die evenals Cornelius Cazius jarenlang schepen was van Oostbroek en De Bilt, schijnt nog vele jaren genoten te hebben van de inkomsten van de vingerhoedmakerij. Toch was hij de laatste vingerhoedmaker in De Bilt. Buitenlandse concurrentie is de waarschijnlijke oorzaak geweest van het verdwijnen van deze industrie in De Bilt. Aangenomen wordt dat rond 1800 de productie in De Bilt beëindigd werd. In een akte uit 1807 verklaart Lodewijk van Putten dat tot de onverdeelden boedel van zijn schoonouders behoorden 'zeker getimmerte, waarin de vingerhoedmakerij is geëxerceerd is geweest, met molens en verdere gereedschappen, daartoe en aan behorende'⁷.

'Trustvorming'

Van Klaveren vond in de archiefstukken van de Utrechtse notaris Nicolaes Vonck veertien contracten, die alle iets te maken hebben met vingerhoedmakers. Bij het oudste contract, uit het jaar 1689, waren betrokken: 'Sr. Willem van Rijssel, vingerhoetmaeker, woonende te Amsterdam' die optrad 'voor hemselfen ende als speciale gemagtigde van desselfs vader Sr. Aelbert van Rijssel, vingerhoetmaeker, woonende te Vianen.' Verder 'Sr. Cornelis van de Wetering, woonende in de voorstadt van de Weerdt alhier' (dit is Utrecht F.N.) en 'Srs. Hendrik Schot en Berent van Beeckum... woonende onder den gerechte van De Bilt.'

Uit dit en andere contracten blijkt dat deze vingerhoedmakers onderling afspraken maakten, waarschijnlijk met het doel de concurrentie te weren.

Dit artikel laat geen ruimte om uitgebreid in te gaan op de studie die Van Klaveren maakte van deze stukken.⁸ Toch is het de moeite waard er iets over te vermelden omdat uit deze contracten interessante bijzonderheden geven over de betrokken vingerhoedmakers en hun bedrijven. Ter illustratie volgen hier enkele fragmenten uit verschillende contracten, opgemaakt tussen 1689 en 1728: Bovengenoemde comparanten verklaren 'met den anderen overcomen ende veraccordeert te sijn nopende de vercopinge, vertieringe en verhandeling van haarluyder kopere ringen en vingerhoeden voor den tijt van vier jaren, in te

gaen op morgen, den 18en February deses jaers 1700, ouden stijle.

(1) Te weeten, dat sij, contractanten, hare vingerhoeden en kopere ringen, gelijk ook hare stale ringen en vingerhoeden niet minder sullen mogen vercoopen dan gelijk volgt:

-alse de copere vingerhoeden no.1 tot 40 stuyvers het gros en yeder soort 2 stuyvers minder tot no.7 toe...

-de Franse vingerhoeden met fijne gaten à 50 stuyvers...

-de copere ringen no.0 off nul à 46 stuyvers 't gros....

-de stale vingerhoeden no.1 à 65 stuyvers 't gros...

-de stale ringen met randen no.0 off nul à 39 stuyvers...

(...)⁸

Dat ook niemant van haerluyden sal vermogen gedurende d'gemelte vier jaren eenig knecht off jongen, die bij de een off d'ander der contractanten mogte gewerkt hebben, in sijn dienst off werk aan te nemen als met speciaal consent van dengeene der contractanten, daar hij laetst bij gewerkt sal hebben.'

Er werden zelfs afspraken gemaakt over het papier waarin de vingerhoeden verpakt moesten worden. In 1694 werd hiervoor de volgende bepaling opgenomen: 'Alleenlijk met die amptiatie, dat de comparanten tesamen haer ringen en vingerhoeden gehouden sijn te pakken in een en d'selve papieren, te weeten: de gemeene vingerhouden in blau en grau papier, de Franse vingerhoeden met boorden in blau, wit en ligtblau buytenom, ende de kopere ringen in donker blau papier.'

Op basis van de vermelde productiecijfers mag aangenomen worden dat de Biltse vingerhoedsmolen de grootste was. In 1696 werd bepaald 'Dat Hendrik Schot ende Berent van Beeckum in compagnie alleen sullen mogen maecken yeder jaer 7200 grossen kopere vingerhoeden en ringen door den anderen gerekent; dat Aelbert en Willem van Rijssel, mitsgaders Cornelis van de Wetering alleen yeder sullen mogen maecken 5500 gros gelijke kopere vingerhoeden en ringen in 't selve jaar.'

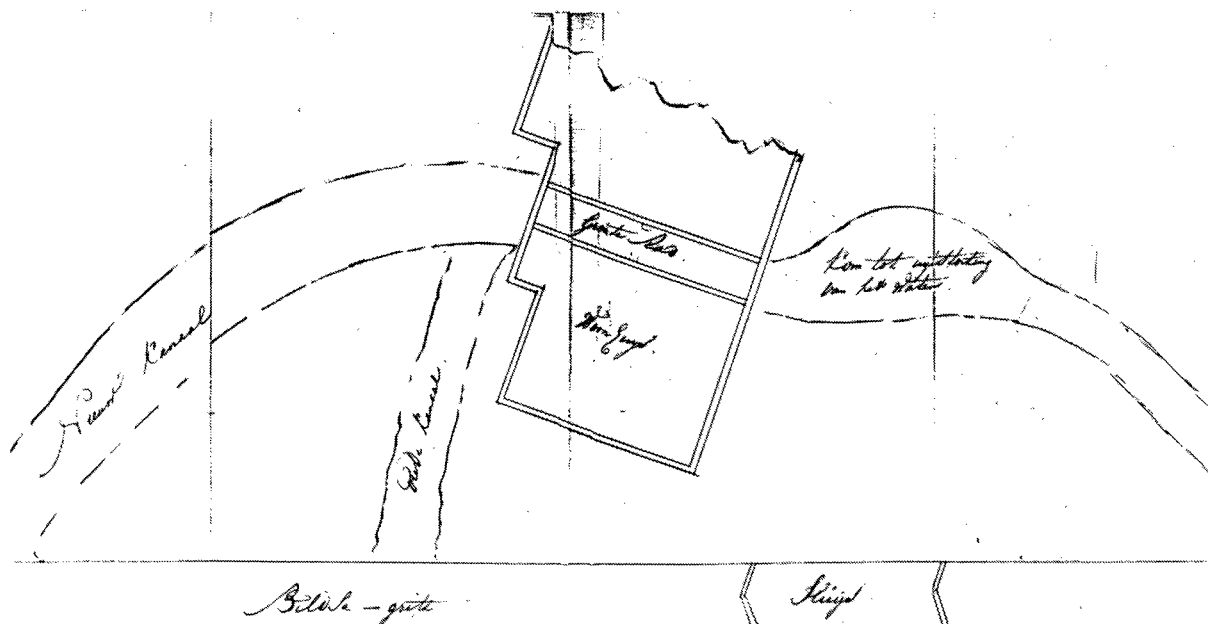
Alle afspraken moesten stipt nageleefd worden. Om dit te bevorderen werd in 1696 bepaald: 'Dat bijaldien iemant van de contractanten (buyten vermoeden off verhoppen) directeljk off indirecteljk contrarie desen accoorde off eenige poincten off deelen van dien dede off dat selfs haarluyden huysvrouwen, bedienden, knegts off maagden off andere, door derselver off der

contractanten last off ingeven contrarie deden, den contravenierende voor yder overtredinge ofte contrarie doen sal verbeuren 100 silveren ducats, als d'helfte van dien ten behoeve van de vorder contractanten, te deylen in egale portien, ende d'ander helfte ten behoeve van de diaconye der gereformeerde kerke ter plaetse daar den overtreder woont'.

Van Klaveren wil met zijn studie 'tevens een ruimeren blik geven op deze eertijds zoo belangrijke en veel winst afwerpende industrie, welker vertegenwoordigers zich zóó nauw aaneensloten dat men met alle gerustheid spreken kan van eene trust.' Het buitenspel zetten van de concurrentie is volgens Van Klaveren de belangrijkste beweegreden geweest om zich zo nauw aaneen te sluiten. Hoe het ook zij, de door hem teruggevonden contracten dragen bij aan een duidelijker beeld van de vingerhoedindustrie in Utrecht, en in De Bilt in het bijzonder. Daar heeft gedurende anderhalve eeuw een familiebedrijf bestaan dat door nazaten van Marichen Petersdochter op een zeer winstgevende wijze opgezet en geëxploiteerd werd.

Noten:

1. Uit *Geheym-schrijver van Staat en Kerke der Vereenigde Nederlanden beginnende met Provincie Utrecht*, 1759.
2. -Damsté, P.H., *Uit het verleden van De Bilt*, 1960.
-Klaveren Pr. G.van. Bescheiden betreffende een verdwenen Nederlandsche Nijverheid: De Vingerhoed-industrie. Economisch-Historisch Jaarboek 1917
-Meijer, J.W.H., Biltse molens, in *De Biltse Grift*, nr.2, februari 1993.
3. A.de Smet, uitg. Vercruyse, zie de afbeelding, overgenomen uit 'De Vingerhoed in het kunstambacht', Brugge 1991.
4. Z.C. von Uffenbach "Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und England", deel III, Ulm 1754.
5. Uit 'Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap', deel XXXI, door Prof.Dr.G.W.Kernkamp.
6. zie ook de bijgevoegde Stamboom van Marichen Petersdochter, overgenomen uit 'De Vingerhoed in het kunstambacht', (zie 3).
Overige gegevens over de vingerhoedmakers in De Bilt zijn ontleend aan het artikel van G.van Klaveren Pz., (zie 2).
7. In 1808 is de molen gesloopt. In 1828 koopt Hendrikus de Heus, een Amsterdams fabrikant het perceel van de Wed. van Putten-Cazius.
8. Van Klaveren, (zie 2), heeft in zijn artikel alle contracten uit de protocollen van notaris Nic. Vonck opgenomen.

Omstreeks 1830 vraagt H. De heus, de nieuwe eigenaar van het perceel deVingerhoedmaker, toestemming een nieuw aanvoerkanal naar het waterrad te mogen graven